

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПОБУТУ
МЕШКАНЦІВ КОЗАЦЬКОЇ САМАРИ – НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ
ФОРТЕЦІ**

Метою дослідження є доведення можливостей реконструкцій за археологічними джерелами – артефактами етнічної належності, матеріальної та духовної культури, побуту населення двох видатних пам'яток пізнього українського середньовіччя – раннього модерного часу.

Ключові слова: поселення, житло, речовий комплекс, розкопки, фортеця.

Целью исследования является доказательство возможностей реконструкций на основе археологических источников – артефактов этнической принадлежности, материальной и духовной культуры, быта населения двух выдающихся памятников украинского позднего средневековья – раннего модерна.

Ключевые слова: поселение, жилище, вещевой комплекс, раскопки, крепость.

The researching aim is an evidence of possibilities of the reconstructions on the basis of archaeological sources – the artefacts of ethnic belonging, material and spiritual culture, way of life of population of two known monuments of Ukrainian late middle age - early modern.

Key words: settlement, dwelling, thing complex, excavations, fortress.

У контексті сучасного «нового матеріалізму» або «повороту до речей», який становить авангардний напрямок сучасної гуманітаристики, актуальною проблемою стає залучення речей – артефактів матеріальної, побутової, соціальної, духовної, інтелектуальної культури – до розкриття усіх видів та форм творчої діяльності людини. В цьому сенсі історія, обмежена лише письмовими джерелами, втрачає своє значення.

Особлива роль археологічних джерел полягає у їхній сутності як матеріального свідчення свідомої і підсвідомої людської діяльності. Вдале, на наш погляд, визначення ролі археології в цьому процесі належить акад. П. П. Толочко: «Адже цілком зрозуміло, що крім археологів, які мають специфічну джерельну базу і методикау її дослідження, ніхто не в змозі запропонувати історичні реконструкції і побачити за речовими рештками живих людей Історія, втілена в речових (археологічних) джерелах, є дієвим засобом впливу на ментальність, емоційні відчуття; вона «доводить безперервність культурно-світоглядного і життєдіяльного генофонду попередників» [16, с. 5]. В нашому випадку особливою мірою це стосується великого пласту артефактів козацької – ранньомодерної доби, здобутих

протягом 2002-2012 рр. під час археологічних досліджень НДЛ археології Подніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара пам'яток пониззя р. Самари [5; 14] Першорядними за значенням досягненням вважаємо: 1 – уточнення місцезнаходження поймаєваної фортеці і її стаціонарні дослідження; 2 – відкриття козацької Самарі і встановлення її часового та територіального передування Богородицькій фортеці, також визначення часу їх спільної історії в якості фортечного посаду чи «города».

За плануванням на місцевості культурні шари обох пам'яток займають мис, утворений з'єднанням річки Самари з її припливом – р. Кримкою. За нашими спостереженнями, містечко Самарь займало південну частину; Новобогородицька фортеця розташована на північ від неї, контролюючи як Самару, так і Кримку, відлогі береги котрої не створювали природного захисту від татарської кінноти. Шляхом співставлення свідчень документальних джерел часів будівництва Богородицької фортеці із археологічними матеріалами було доведено, що вирішальне значення при обранні місцем забудови низового Присамар'я мала можливість використання лісових масивів та болотяних очеретів в системі захисту від нападів з Півдня [3, с. 4-9]. Дослідження із залученням підводної археології підтвердили існування давнього перевозу через Самару, поруч з яким знаходилося поселення золотоординського часу; саме на ділянці, прилеглої до перевозу, зосереджені знахідки золотоординських монет – пулів, стріл, жіночих прикрас 1380-тих рр. Це дає підстави для досить відповідального висновку щодо існування поселення XIII – XIV ст. із змішаним в етнічному та соціальному сенсі населенням, до котрого належали так звані бродники, що в історичному вимірі продукувало виникнення козацького осередку – Самарі [18, с. 140-142; 19, с. 84].

У 2012 році В.М. Шалобудовим здійснено розкопки культурного шару Самарі (300 м²), що разом із матеріалами попередніх робіт дозволяє зробити деякі висновки стосовно господарства та побуту її мешканців. Житлова забудова, на відміну від дослідженої на території фортеці, характеризується «садибним» типом, тобто передбачає поєднання житла і господарських приміщень із незабудованими ділянками, в котрих можна вбачати т. зв. «левади»; останні орієнтовані вздовж річки. Відстань між житловими комплексами (на прикладі досліджених трьох будівель) становить в середньому 20-30 м, на відміну від щільної забудови фортечної площі [8, с. 6-9]. Тривалість використання садиб і належних до них ділянок доводиться присутністю різночасових ям від надвірних туалетів. Для житла характерні такі риси: домінування видовжених, прямокутних у плані землянок чи напівземлянок, на відміну від переважно квадратних жител фортеці; відсутність входів через колодязь, при наявності східнів або ходу у вигляді пандуса; відсутність стовпових ям (наявні лише в одній землянці), що передбачає іншу систему несучих конструкцій стелі і покрівлі. Погана збереженість не дала змоги встановити типологію опалювальних пристроїв, однак, присутність величезної кількості кахлів, серед яких є лицьові, кутові і карнизні, а також фрагментів димарів, дозволяє припустити існування т. зв. «варистої печі» чи груби. За

типологією і декором кахлі Самарі відповідають кращим зразкам пізнього бароко, що вказує на кінець XVI – XVII ст.

Вперше було відкрито землянку, котра складалася із двох приміщень: передпокою із лежанкою та грубою, і житлової кімнати. В ній зафіксовано основу відкритого вогнища. Загальні розміри споруди 6,5×3,8 м (рис. 1).

Етнографічні особливості досліджених будівель вказують на їх належність до української традиції спорудження житла. Вона добре документована за пам'ятками Середнього Подніпров'я і Слобожанщини, для котрої І. Голубевою запропоновано критерії розподілу на українські і російські землянкові житла [1, с. 71-73; 2].

Для датування Самарі 2012 р. виключне значення мають монетні знахідки з житлових комплексів, які вражають чисельністю і хронологічною єдністю. За визначенням В.М. Шалобудова, серед загальної кількості знайдених у житлах, господарських ямах та культурному шарі 120 монет лише 1 денга датована 1748. р. Інші представляють російські гроші – півкопійки та копійки часів Івана Грозного, Федора Івановича, Михайла Федоровича Романова, Олексія Михайловича, раннього Петра I – тобто укладаються в діапазон XVI-XVII ст. Запропоноване датування підтверджує присутність польських, шведських, німецьких грошей того ж часу. Інші речові знахідки – керамічний та скляний посуд, кахлі, вироби з металів – цілком відповідають вказаному датуванню.

Вивчення житлової забудови внутрішньої площі Богородицької фортеці має першорядне значення для вирішення складних питань стосовно етнічного складу її гарнізону на різних етапах існування пам'ятки. Всього на 2012 р. площа розкопів досягла 2930 м²; ними було відкрито 25 жител. Частину з них (6) являла собою наземні глинобитні хати із печами, від котрих залишилася лише цегельно-глиняна основа, разом із обмазкою і рештками керамічних кахлів. Характерною рисою є влаштування припічних ям для вигрібання попелу і сміття, серед котрого зустрічаються рештки глиняного чи скляного посуду. Незначна глибина залягання культурного шару та його інтенсивне розорювання майже знищили цей тип жител. Лише в окремих випадках вдається встановити якісь деталі, зокрема, поділ «на дві хати», оформлення входу тощо.

Значно інформативнішими виявилися заглиблені у ґрунт житла – землянки та напівземлянки – всього 19. Сьогодні є підстави для виділення двох типів останніх – зі входом через колодязь із використанням драбини чи ступінчастим входом або пандусом, що примикав до житла звичайно з півдня – південного заходу. Лише одним випадком представлена землянка із поділом на два приміщення: передпокій і житло, розділені стовпово-дощаною перегородкою (№ 7). Іноді спостерігалось облицювання стін горизонтально укладеними т. зв. корабельними дошками. Стовпові конструкції присутні у більшості землянок. Привертає увагу вкрай економне ставлення до використання деревини; майже у всіх випадках після завершення експлуатації житла облицювання і стовпи знімалися, що потребувало неабияких зусиль, оскільки глибина стовпових ям сягала 0,7-0,8 м і їх було забутовано камінням.

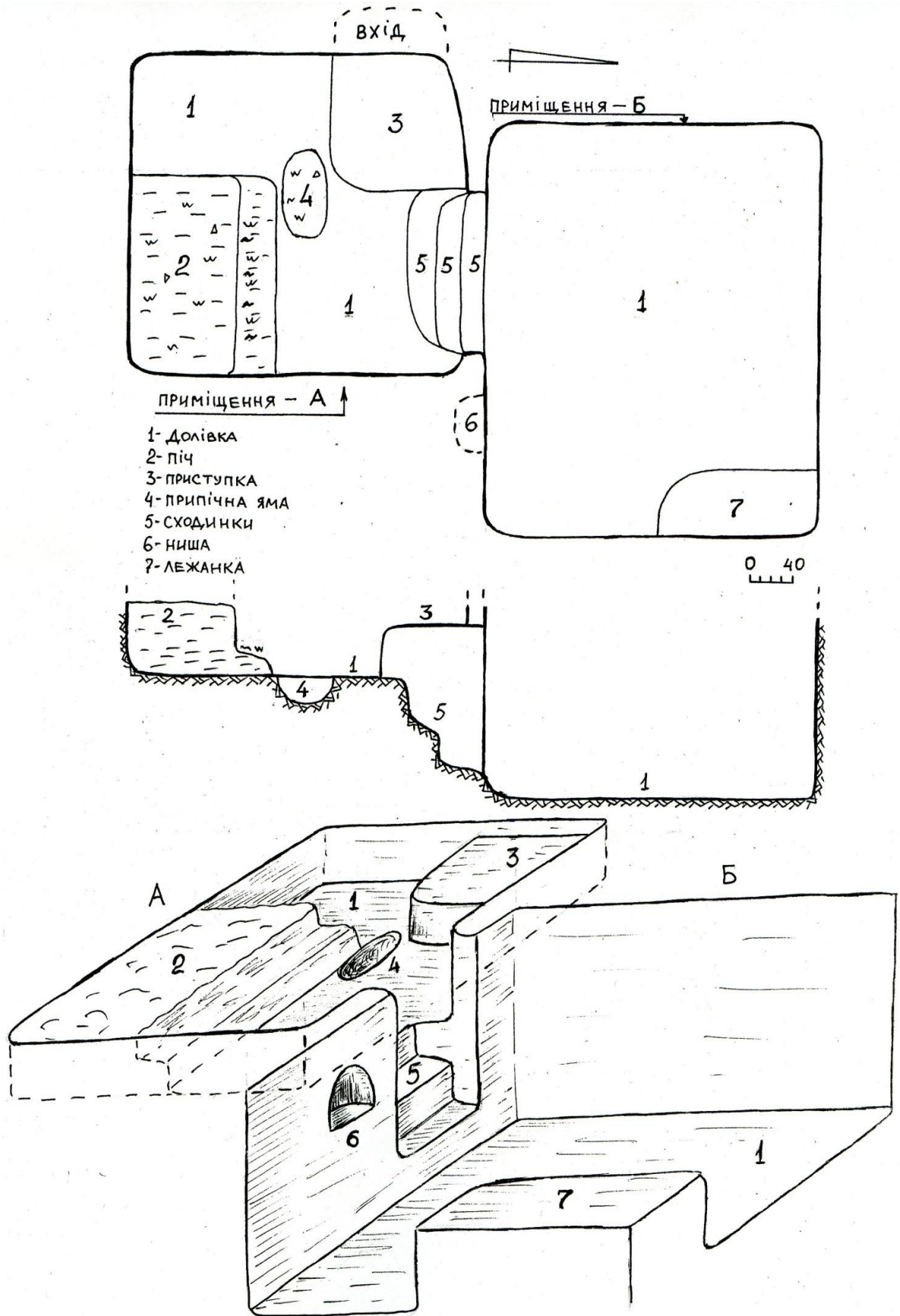

Рис. 1. Розкоп VIII. План та розріз землянки № 3 з козацької Самарі.

Поки що відсутні знахідки наземних жител, збудованих за зразком російських «ізб», про які згадується у документах часів будівництва фортеці [22, с. 127-128]. Також відсутні будівлі з використанням каміння, за винятком землянки № 1 розкопу VII, в якій східці викладено з граніту [17, с. 79, 80].

Досліджені землянки мають сталі розміри від 4×4 м до 4,5×5 м та печі, з битої глини, цегли ручного виготовлення та каміння на глиняному розчині, облицьовані кахлями. Інші опалювальні пристрої представлені відкритими вогнищами на материкових останцях із димарем, влаштованим у стіні житла. Незмінними залишаються припічні ями, в двох із яких знайдено дерев'яні обгорілі барильця для сміття [6, с. 62]. Окреме місце належить комину у вигляді ніші, від котрої виведено за межі житла № 9 довгий димар [4, с. 44, 45].

За матеріалами Новобогородицької фортеці розмежування на російські та українські житла базується на формі входу (колодязний – російський, ступінчасто-похилий – український); наявності чи відсутності облицювання стін деревиною; присутності у російських житлах земляних лежанок. Інтер'єр в більшості випадків теж несе етнографічні ознаки. Приступка біля входу, лежанки по боках від печі; наявність полиць, що кріпилися до опорних стовпів чи облицювання, що підтверджується зосередженням на підлозі під ними речей домашнього вжитку, типові для російських помешкань. В покутті («червоному куті») житла № 1 встановлено присутність скрині із рештками офіцерського форменого одягу. Там же простежено нішу від вбудованої шафи, на що вказують знахідки. Тут було знайдено рештки кисету з монетами, молодша з котрих датована 1762 р. і печаткою, на якій зображено три геральдичні лілеї під короною, що нагадує герб французьких Бурбонів. Знахідка ще двох печаток з гербом козацького роду Трусевичів дає підстави стверджувати наявність у складі гарнізону фортеці 30-40-х рр. XVIII ст. представників української старшини [11, с. 83-87].

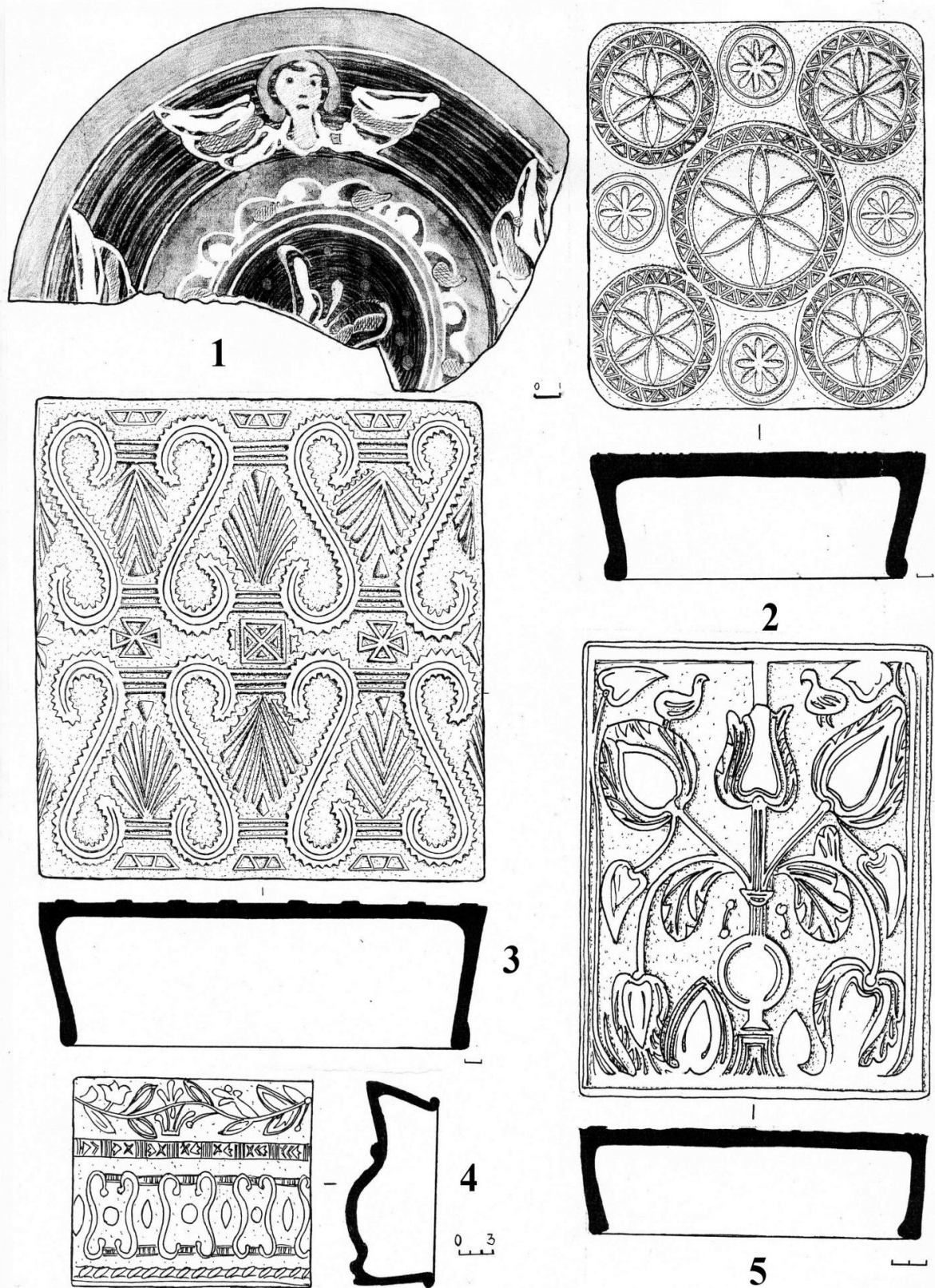
Житлова забудова дослідженої частини фортеці майже не утримує свідчень стосовно соціального стану власників, котрий визначається переважно за складом знахідок. Використання землянок під офіцерське житло визначається тим, що вони є найбільш зручною і пристосованою до природних умов формою житла. Це підтверджується дослідженням інших пам'яток північно-степової зони – Полтави, Харкова та ін. [15, с. 132-139]. Характер житлової забудови також пов'язаний із військовим станом її мешканців, який позначається у відсутності значних за розміром будівель, розрахованих на родинне проживання, господарських приміщень, садиб, вільних від забудови. Присутність серед мешканців жінок фіксується вкрай слабо, переважно за знахідками прикрас. Звичайні предмети тодішнього жіночого вжитку, такі як веретена, деталі ткацького станку, походять лише з жител посаду. Разом з тим, серед знахідок багато предметів військового призначення, про що йдеться у статті В.М. Шалобудова, вміщеній у цьому ж збірнику.

За знахідками можна визначити ремісничо-торгівельну спрямованість господарчої діяльності мешканців посаду. Її початок закладено за часів існування Самарі, що підтверджується знахідками торговельних пломб з Польщі (Гданськ), Нідерландів (Гельдерн), Нюремберга та ін. 1524, 1525 та наступних

років [10, с. 183-185; 13, с. 7-9], торгівельних жетонів з Франції та Німеччини, європейських та близькосхідних важків для зважування дорогоцінних металів. Про зв'язки із північною Росією свідчать пул XV ст. чекану новгородського монетного двору та печатка новгородського «гостя» XVI ст. [9, с. 17-23]. Активність зовнішніх зв'язків підтверджують також чисельні імпорти західноєвропейського походження. Є підстави говорити про існування у Самарі, а згодом – в Новобогородицькій фортеці митниць, що підтверджує знахідка печатки, тотожної Великій печатці Московської митниці початку XVIII ст. [12, с. 45-47].

Поряд із торгівлею, яка мала транзитний характер, пов'язуючи Придніпров'я із східними регіонами, встановлюється важлива роль місцевого ремісництва. За часів Самарі переважало виготовлення знарядь праці для власних потреб; в Новобогородицькій фортеці зафіксована діяльність майстерень, в першу чергу металообробних, що підтверджується асортиментом виробів та їхньою кількістю. Це необхідні для будівництва у великій кількості цвяхи: так, у житлі № 6 в дерев'яному ящику їх було знайдено 270. Наявні мостові, корабельні, будівельні, шпалерні різновиди гвіздків. Також зафіксовано існування майстерні по виготовленню сільськогосподарських знарядь та інструментів, до продукції котрої належав скарб з сокир, долот, чисельних підков, кріплення до коси, накладок возів тощо [8, с. 6-9]. Чисельні залізні шлаки засвідчують існування кількох кузень. Деревообробні інструменти і знахідки решток виробів з деревини також пов'язані з ремісничою діяльністю. Присутність кравецьких ножиців і чисельних наперстків засвічує існування майстрів з виготовлення одягу. В похованні жінки за кочівницьким обрядом знайдено рештки одягу і добре збережені короткі шкіряні чобітки із пряжками і підборами [7, с. 389-400].

Про спрямування першорядної господарської діяльності – рибальства свідчать знахідки решток човна разом із горщиком зі смолою та квачем, також ставних сіток, керамічних грузил до них, рибальських гачків, блешень та ін. Роль рибальства у харчовому раціоні населення підтверджують знахідки величезної кількості кісток та луски риб, серед яких наявні зниклі нині осетр, стерлядь, вирізуб [21, с. 103-108]. Про заняття полюванням свідчать кістки оленя, косулі, дикого кабана, зайця. Свійські тварини представлено свинями, вівцями, меншою мірою великою рогатою худобою і кіньми. Речовий комплекс утримує в собі побутові речі і, в першу чергу, керамічний посуд, представлений горщиками, глеками, макітрами, латками, мисками, кухлями та ін. Його вивчення відкриває можливість для етнографічних спостережень, зокрема встановлення центрів виробництва, технології, змін у художніх уподобань. Окрему категорію керамічних виробів становлять кахлі (рис. 2). Вони сполучають у собі архітектурно-будівельну функцію із художньою, становлячи невід'ємну складову народного мистецтва України. Їхні орнаменти сягають язичницьких часів, втілюючи народні уявлення про Всесвіт. Якоюсь мірою ці уявлення знаходять втілення у розписі на посуді.

Рис. 2. Зразки виробів з кераміки

1-3 – Поліхромна миска та пічні кахлі з м. Самарь;

4-5 – Карнизні та лицьові кахлі з Новобогородицької фортеці

Духовна культура мешканців Самарі та Новобогородицької фортеці знайшла втілення у чисельних витворах церковного вжитку: іконах-складнях,

застібках від книг, головне ж – у натільних хрестах [5, с. 22-40; 20, с. 213 -219]. Останні несуть на собі етнічні ознаки, що дозволяє провести поділ на російські та українські вироби.

Дослідженням фортечного кладовища встановлено присутність поховань у дерев'яних колодах чи родинних склепах за старим обрядом – без хрестів, іноді із чаркою в головах. Серед похованих переважають чоловіки, хоча і є жінки у супроводі дітей. Відкриття чисельних поховань між житлами або в них підтвердило свідчення писемних джерел про спалах епідемії чуми і безпорадність влади у боротьбі із нею. Тяжкі побутові умови, в котрих опинилися перші будівельники фортеці, засвідчують поховання так званих «лопатників», зігнаних з Гетьманщини за наказом гетьмана І. Мазепи у 1687-1688 рр. [7, с. 389-400].

На завершення слід визнати, що саме речові (археологічні) джерела, дали можливість відновлення картини життя мешканців двох видатних пам'яток пізнього українського середньовіччя – ранньомодерного часу.

Бібліографічні посилання:

1. Голубєва І.В. Два типи жител козацької доби на Слобожанщині / І. В. Голубєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: Часи козацькі, 2008. – С. 71-73.
2. Голубєва І.В. Центральна Слобожанщина кінця XVI – XVIII ст. за археологічними джерелами. Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 «археологія» / І.В. Голубєва – К.: Інститут археології НАН України, 2011. – 20 с.
3. Ковальова І.Ф. Збереження Самарської товщі під час будівництва Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Наук. щорічник. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – Вип. 9. – С. 4-9.
4. Ковальова І.Ф. Звіт про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2009 році / І. Ф. Ковальова – Д.: ДНУ, 2010. – 105 с.
5. Ковальова І.Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. Науково-довідкове видання. – Д.: ДНУ, 2007. – 114 с.
6. Ковалева И.Ф. Научный отчет об археологических исследованиях территории Богородицкой крепости у пос. Шевченко Самарского района г. Днепропетровска / И.Ф. Ковалева. – Д.: ДНУ, 2007. – 70 с.
7. Ковальова І.Ф. Некрополі козацької Самарі – Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д.: ДНУ, 2010. – с. 389-400.
8. Ковальова І.Ф. Новий житлово-господарський комплекс розкопу V Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 20.– К.: Часи козацькі, 2011. – С. 6-9.
9. Ковальова І.Ф. Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 17-23.
10. Ковальова І.Ф. Нові знахідки товарних пломб та особистих печаток з козацьких пам'яток Дніпровського Лівобережжя / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. – Полтава, 2011. – С. 182-191.

11. Ковальова І.Ф. Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735-1739 рр. / І.Ф. Ковальова // Січеславський альманах. Зб. наук. праць. Вип. 3. – Д.: НГУ, 2008. – С. 83-87.
12. Ковалева І.Ф. Печати, знайдені в Богородицькій фортеці та її околицях / І.Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 44-50.
13. Ковальова І.Ф. Свідчення польської торгівлі з Присамар'я / І.Ф. Ковальова // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Острог, 2003. – С. 7-9.
14. Перлини козацького Присамар'я. – Д.: Видавництво ДНУ, 2008. – 165 с.
15. Приходько Н.П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине / Н.П. Приходько // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М.: Наука, 1975. – С. 132-139.
16. Толочко П.П. Передмова / П. П. Толочко // Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1. – 240 с.
17. Шалобудов В.М. Звіт «Про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2011 році / В.М. Шалобудов – Д.: ДНУ, 2012. – 140 с.
18. Шалобудов В.М. Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В.М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія і археологія. – Вип. 12. – Д., 2004. – № 5. – С. 140-142.
19. Шалобудов В.М. Місце нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я / В.М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я. – Д.: Видавництво ДНУ, 2008. – С. 83-86
20. Шалобудов В.М. Нові знахідки натільних хрестів з Богородицької фортеці / В.М. Шалобудов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д.: Видавництво ДНУ, 2009 – С. 213-219.
21. Шалобудов В.М. Рибальські блешні XVII – XVIII ст. з пониззя р. Самари / В.М. Шалобудов, В.О. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 103-108.
22. Яворницький Д.І. Твори у 20 томах / Д.І. Яворницький – Т. 3. – Кн. 1. – Київ – Запоріжжя: Видавництво «Тандем – У», 2008. – 492 с.

Надійшла до редколегії 25.04.2013 р.